

ANGELIKI PANOPOULOU

ΣΤΟΧΕΥΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ.
Ο ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΔΑΣΟΦΥΛΑΚΩΝ
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Αγγελική Πανοπούλου, Angeliki Panopoulou, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών /
Fondazione Nazionale Ellenica delle Ricerche / National Hellenic Research
Foundation, agepan@eie.gr.

Titolo. Con lo scopo di selvicoltura collettiva. La nomina dei guardiani forestali nel
Peloponneso veneziano.

*Title. Aiming at a collective forestry. The appointment of forest guardians in the
Venetian Peloponnese.*

Λέξεις κλειδιά. Regno di Morea. Francesco Grimani. Δάση. Δασοφύλακες. Δασο-
κομία. Βενετική πολιτική.

*Parole-chiave. Regno di Morea. Francesco Grimani. Boschi. Guardiani forestali.
Selvicoltura. Politica veneziana.*

Keywords. Kingdom of Morea. Francesco Grimani. Forests. Forest guardians.
Forestry. Venetian policy.

Περίληψη

Με απόφαση του γενικού προνοητή Francesco Grimani διορίστηκαν το 1699 εί-
κοσι δασοφύλακες στα δάση του διαμερίσματος της Αρκαδίας. Αυτοί, θα εκπαι-
δεύονταν από τους *proti di boschi* που στέλνονταν κατά καιρούς από τη Βενετία,
προκειμένου να αποκτήσουν τεχνογνωσία για τις πρακτικές αναδάσωσης και δα-
σοκομίας, ώστε η πελοποννησιακή ξυλεία να προσαρμοστεί στις βενετικές προδι-
αγραφές. Στη μελέτη σχολιάζονται οι αρμοδιότητες που ανατέθηκαν στους δασο-
φύλακες σε συσχέτιση με τη βενετική δασική πολιτική, η οποία δεν ήταν δυνατό
να εφαρμοστεί χωρίς τη συνεργασία του γηγενούς πληθυσμού.

Riassunto

Nel 1699, per ordine del provveditore generale Francesco Grimani, furono

nominate venti guardie forestali nelle foreste del territorio dell'Arcadia. Queste dovevano essere addestrati dai protti di boschi inviati di volta in volta da Venezia per acquisire esperienza nel rimboschimento e nelle pratiche forestali, in modo che il legname del Peloponneso potesse essere adattato agli standard veneziani. Lo studio commenta le responsabilità assegnate alle guardie forestali in relazione alla politica forestale veneziana, che non poteva essere attuata senza la collaborazione della popolazione locale.

Abstract

In 1699, twenty forest guardians were appointed in the forests of the Arcadia territory by decision of the *provveditore generale* Francesco Grimani. They would be trained by the *protti di boschi* sent from time to time by Venice to acquire expertise in reforestation and forestry practices so that the Peloponnesian timber could be adapted to Venetian standards. In this study, the responsibilities assigned to the forest guardians are commented on in relation to the Venetian forest policy, which could not be implemented without the collaboration of the native population.

Με απόφαση του γενικού προνοητή Πελοποννήσου Francesco Grimani στις 21 Μαΐου 1699 προσλήφθηκαν δασοφύλακες (*custodi di boschi*) στο διαμέρισμα (*territorio*) της Αρκαδιάς [Κυπαρισσίας], ενώ στο σχετικό έγγραφο αναφέρει την πρόθεσή του να επεκταθεί ο θεσμός και στα δάση της υπόλοιπης χερσονήσου¹. Είχε προηγηθεί επιστολή του προνοητή προς τη Σύγκλητο, με χρονολογία 22 Μαΐου 1698, στην οποία

¹ VENEZIA, *Archivio di Stato* (στο εξής ASVe), Archivio Grimani ai Servi, b. 49, filza 133, φ. 187v-188v (21 Μαΐου 1699). Το έγγραφο δημοσιεύεται στο τέλος του κειμένου. Ο διορισμός δασοφυλάκων στο διαμέρισμα της Αρκαδιάς αναφέρεται και στην έκθεση του προνοητή, βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των Βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμεναι*, «Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος», 5 (1896-1900), σ. 513, 556 (σσ. 425-567, 605-823). Μνεία βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1993, σ. XXXIX και σημ. 81· ANGELIKI PANOPOULOU, *Aree boschive del Peloponneso. Protezione e sfruttamento fra Seicento e Settecento*, στο *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, Atti del Convegno internazionale di studi (Venezia, 3-7 dicembre 2007), επιμ. Chryssa Maltezou, Angeliki Tzavara, Despina Vlassi, Venezia, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 2009, σ. 622 (σσ. 613-624). Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους Αλέξη Μάλλιαρη και Βασίλη Σιακωτό για τις αρχειακές τους υποδείξεις.

θεωρούσε τον διορισμό τους ως αναγκαίο μέτρο για το δημόσιο συμφέρον². Στους δασοφύλακες ανατέθηκαν οι αρμοδιότητες της προστασίας των δασικών εκτάσεων από την αλόγιστη κοπή ξυλείας, της φροντίδας των δέντρων και της δεντροφύτευσης. Το έργο θα επωμίζονταν ο Αναστάσιος Μπακατούρης, τα αδέλφια Παρασκευάς και Στρατήγης Σκαμνιώτης και τα αδέλφια Αναστάσης και Παναγιώτης Λεονταρίτης, όλοι κάτοικοι της περιοχής.

Τα καθήκοντα, τα όρια ευθύνης και οι απολαβές των δασοφυλάκων καταγράφονταν σε οκτώ άρθρα-διατάξεις, το περιεχόμενο των οποίων αρχικά θα αποδοθεί σε γενικές γραμμές, ενώ στη συνέχεια θα σχολιαστούν ενδελεχώς τα κυριότερα σημεία του. Αναλυτικότερα, τα τέσσερα πρώτα άρθρα εστιάζονταν στα πρόσωπα που θα διορίζονταν, στη μισθοδοσία τους και στην επιβολή προστίμου για πιθανή μεροληπτική στάση τους απέναντι σε ιδιώτες. Σύμφωνα με το πρώτο, οι προαναφερθέντες πέντε δασοφύλακες εκλέγονταν στο αξίωμα για όσο χρονικό διάστημα έκριναν οι αρχές και απαλλάσσονταν από τις υποχρεωτικές οικονομικές εισφορές προς το δημόσιο και τις προσωπικές αγγαρείες. Στο δεύτερο άρθρο αναφέρεται ότι τους παρέχονταν το δικαίωμα επιλογής άλλων δεκαπέντε προσώπων από τα χωριά Μάλη, Μπισκίни (σημ. Σχίνοι), Ξηροχώρι, Μόρainer και Λόπεσι, που βρίσκονταν στις δασικές περιοχές της εποπτείας τους (πρόκειται για οικισμούς των διαμερισμάτων της Αρκαδίας και του Φαναρίου), οι οποίοι επίσης θα απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες³. Οι είκοσι συνολικά δασοφύλακες όφειλαν σε διάστημα 15 ημερών να δηλώσουν τα ονόματά τους στον προνοητή της Αρκαδίας, στον οποίο και θα υπάγονταν. Εάν κάποιος από αυτούς απεβίωνε ή αδυνατούσε να ασκήσει τα καθήκοντά του, θα έπρεπε να δηλωθεί το όνομά του για να αντικατασταθεί, προκειμένου ο αριθμός των εξαιρουμένων από τις αγγαρείες να παραμένει ίδιος. Στο τρίτο άρθρο ορίζεται ότι στους πέντε πρώτους, τα ονόματα των οποίων προαναφέρθηκαν, οι αρχές θα παραχωρούσαν αντί αμοιβής τον δημόσιο κήπο της Αρκαδίας, τον οποίο την εποχή της οθωμανική περίοδο κατείχε ο Τούρκος Marzetto Cazopulo, αλλά τότε ενοικίαζε ο Θεοδωρής Σκολάρης, με τον όρο το μίσθωμα που θα εισέπρατταν να μην ξεπερνά τα εννιά ρεάλια. Στο τέταρτο άρθρο διευκρινίζεται ότι, εκτός από τις απαλλαγές και την

² ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 8 (22 Μαΐου 1698).

³ Για τα συγκεκριμένα χωριά βλ. ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1987 (ανατύπωση), σ. 294 αρ. 6, 295 αρ. 31, 42, 84, 296 αρ. 12.

εκμετάλλευση του κήπου, οι δασοφύλακες δεν θα είχαν άλλο κέρδος από το δημόσιο ούτε από ιδιώτες, σε περίπτωση που τους επέτρεπαν να κόψουν παράνομα ξυλεία για οικοδομικές εργασίες ή κατασκευή βαρελιών. Σε αντίθετη περίπτωση, ο δράστης θα πλήρωνε 25 ρεάλια και η ξυλεία, η οποία θα κατασχόταν, θα παρέμενε στη διάθεση του δημοσίου, όπως είχε οριστεί με διακήρυξη στις 19 Αυγούστου 1698.

Στα υπόλοιπα τέσσερα άρθρα καθορίζονται οι αρμοδιότητες των δασοφυλάκων και οι δασικές εκτάσεις που θα έπρεπε να εποπτεύουν. Σύμφωνα με το πέμπτο άρθρο, κάθε φορά που έφθαναν ιδιώτες με έγγραφη άδεια κοπής ξυλείας, έπρεπε να παρευρίσκεται ένας από τους δασοφύλακες, ώστε να ελέγχει εάν τα δέντρα που θα κόβονταν υπερέβαιναν τον συμφωνημένο αριθμό και να προσέχει να μην κοπούν όσα έφεραν την κρατική σφραγίδα, αυτά δηλαδή που προορίζονταν για τις ανάγκες του δημοσίου και κυρίως τη ναυπηγική. Επίσης, έπρεπε να παραλάβει την άδεια και να σημειώσει στο οπισθόφυλλό της τον αριθμό και την κατάσταση των κομμένων δέντρων, όπως και των σανίδων ή των βαρελοσανίδων, οφείλοντας να τη στείλει στην καγκελαρία το ταχύτερο δυνατό, ώστε να μην υπάρξει χρόνος για νέα υλοτόμηση και για να καταβληθεί στο δημόσιο ο φόρος της δεκάτης. Στο έκτο άρθρο αναφέρεται ότι δεν έπρεπε να αποτρέπουν όσους έπαιρναν ξύλα για φωτιά, πεσμένα ή καμένα δέντρα και άχρηστα κλαδιά που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των γερών φυτών.

Η έκταση της δικαιοδοσίας τους ορίζεται στο έβδομο άρθρο και αφορούσε τα εξής πέντε δάση: Κόκλα, Γιαννόπουλο, Μόρainer, Μπούζι (παραποτάμια περιοχή της Νέδας / σημ. χωριό Ελαία) και Καϊάφα, τα οποία εκτείνονταν στα διαμερίσματα της Αρκαδίας και του Φαναρίου. Τα δύο από αυτά προσδιορίζονται και τοπογραφικά: του Κόκλα, μεταξύ των οικισμών Κοπανάκι και Ράμα και του Καϊάφα, ανάμεσα στις θέσεις Γεφύρι και Άγιο Ισίδωρο (*San Sidero*). Ειδικότερα, το τελευταίο, επειδή ήταν πευκόφυτο, εκτός από τη φροντίδα και τη φύλαξή του, έπρεπε να προσέχουν να μην αποφλοιώνονται τα δέντρα για να εξαχθεί ρητίνη. Τέλος, σύμφωνα με το όγδοο άρθρο, οι δεκαπέντε δασοφύλακες όφειλαν από κοινού με τους βασικούς πέντε να περιοδεύουν σε όλα τα παραπάνω δάση και να απαλλάσσουν τα δέντρα από τα ξερόκλαδα, να καθαρίζουν το έδαφος γύρω από τα νέα φυτά και να εντοπίζουν τα περιττά κλαδιά που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των υπολοίπων. Κυρίως όμως έπρεπε να φροντίζουν εκείνα τα δέντρα που θα σφραγίζονταν από τους πρώτους των δασών (*proti di boschi*), οι οποίοι θα στέλνονταν κατά καιρούς από τις κεντρικές αρχές.

Η στελέχωση της αρμόδιας για τα δάση υπηρεσίας συνιστούσε για τη Βενετία έναν από τους βασικούς άξονες της δασικής πολιτικής της. Στο τέλος του 17^{ου} αι. η Γαλινοτάτη ήδη διέθετε, σε σύγκριση με τα άλλα δυτικά κράτη, περισσότερη τεχνογνωσία για τους τρόπους ορθολογικής διαχείρισης των δασών, καθώς η ξυλεία αποτελούσε υλικό απαραίτητο στη ναυπήγηση του εμπορικού και αμυντικού στόλου της, στην οικοδόμηση της πόλης, στα οχυρωματικά έργα, στη βιοτεχνία, αλλά και στις καθημερινές ανάγκες διαβίωσης των κατοίκων της. Η δασική της πολιτική διαμορφώθηκε σταδιακά από τον 15^ο αι. και ύστερα με στόχο να αποφευχθούν οι κρίσεις επάρκειας, έχοντας τρεις άξονες δράσης. Ο πρώτος, ήταν η έκδοση ενός πυκνού πλέγματος κανονιστικών διατάξεων που αφορούσαν στη χρήση και την προστασία των δασών, ο δεύτερος, η επάνδρωση των δασικών υπηρεσιών με έμπειρο διοικητικό και τεχνικό προσωπικό και ο τρίτος, η λεπτομερής οριοθέτηση και χαρτογράφηση των δασικών εκτάσεων⁴. Από τα μέσα του 16^{ου} αι. στη δασική υπηρεσία της ανήκαν οι προνοητές επί των δασών (*provveditori ai boschi*) και μία πολυάριθμη ομάδα υπαλλήλων, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν οι τοπικοί δασοφύλακες των κρατικών και κοινοτικών δασών, οι επικεφαλής των τεχνιτών του ναυπηγείου (*proti*), οι χαρτογράφοι, καθώς και οι εισπράκτορες του δασμού επί της διακίνησης της ξυλείας⁵. Εκτενείς μελέτες απέδειξαν ότι από τα τέλη του 16ου αι. ο δασικός γραφειοκρατικός μηχανισμός της Βενετίας, ξεπερνώντας την παθητική στάση που τηρούσε ως τότε, επιτελούσε ένα έργο συλλογικής διαχείρισης των δασών, η οποία βασιζόταν στην κοινή εμπειρική γνώση και στη χρήση των ίδιων τεχνικών εργαλείων, όπως ήταν τα κτηματολόγια δρυών και οι χάρτες δασών⁶.

Σε αντίθεση με το ηπειρωτικό κράτος της Βενετίας, το ζήτημα της θεσμοθέτησης μίας δασικής υπηρεσίας στο θαλάσσιο κράτος της δεν έχει

⁴ Για την πολιτική της Βενετίας αναφορικά με τα δάση του Stato da Terra βλ. διεξοδικότερα KARL APPUHN, *Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice*, «The Journal of Modern History», 72/4 (December 2000), σσ. 861-889. Ο ΙΔΙΟΣ, *A forest on the Sea. Environmental Expertise in Renaissance Venice*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 2009. Πρβλ. GIUSEPPE TREBBI, *I provveditori ai boschi della Repubblica di Venezia. Tra storia delle istituzioni ed ecostoria*, «Studi Veneziani», n.s. LXXII (2015), σσ. 231-246. ANTONIO LAZZARINI, *Boschi, legnami, costruzioni navali: l'Arsenale di Venezia fra XVI e XVIII secolo*, Roma, Viella, 2021, όπου συγκεντρωμένη και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁵ K. APPUHN, *Inventing Nature*, σ. 870.

⁶ Βλ. εκτενέστερα K. APPUHN, *A forest on the Sea*, σ. 197-247 και συνοπτικά A. LAZZARINI, *Boschi, legnami, costruzioni navali*, σ. 95, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Εξαίρεση αποτελεί το δάσος του όρους Αίνος στην Κεφαλονιά, για τη γραφειοκρατική οργάνωση του οποίου διαθέτουμε επαρκή πληροφόρηση, χάρη στη μελέτη της Δέσποινας Βλάσση⁷. Αν και στο εν λόγω δάσος ήδη τον 16ο αι. μαρτυρείται η ύπαρξη δασοφύλακα⁸, η προστασία του το 1677 ανατέθηκε σε έναν καπιτάνο, ο οποίος ήταν επικεφαλής 30 δασοφυλάκων, 30 ξυλοκόπων, καθώς και δύο φυλάκων από κάθε χωριό που βρισκόταν στην περιφέρεια του δάσους. Οι δασοφύλακες και οι ξυλοκόποι όφειλαν να περιπολούν στο δάσος κάθε εβδομάδα και να δίνουν αναφορά στον καπιτάνο και εκείνος με τη σειρά του να ενημερώνει μία φορά τον μήνα τον προνοητή του νησιού⁹.

Ως προς την Πελοπόννησο, η οποία διέθετε πολλές και εκτεταμένες δασικές περιοχές, το ενδιαφέρον των Βενετών για την καταγραφή, την προστασία και τη διαχείρισή τους εκδηλώθηκε αμέσως μετά την κατάληψή της, καθώς η εξεύρεση επαρκούς ξυλείας για την ανανέωση του στόλου ήταν επιτακτική εξαιτίας του πολέμου¹⁰. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτες καταγραφές των δασών της Πελοποννήσου οφείλονται στους συνδίκους καταστιχωτές (*Sindici Catasticatori*), Marin Michiel, Geronimo Renier και Domenico Gritti, που η Γαληνοτάτη διόρισε στη χερσόνησο το 1687, με αρμοδιότητες την απογραφή του πληθυσμού, την καταγραφή των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και των πλουτοπαραγωγικών πηγών (αλυκών, ιχθυοτροφείων, δασών), την ενίσχυση των νέων καλλιεργειών και τη βελτίωση των υπαρχουσών και, γενικότερα, την οργάνωση του Βασιλείου του Μορέως (*Regno di Morea*)¹¹. Τα χρόνια

⁷ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, *Σκιαγράφηση της δασικής πολιτικής της Βενετίας στην Κεφαλονιά*, στο *ΙΑ΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο. Επτανησιακός βίος και πολιτισμός (Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018)*. Πρακτικά, τ. Ι: Πολιτική Ιστορία, Αργοστόλι, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2019, σσ. 421-442.

⁸ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Οι Εκθέσεις των βενετών προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 2008, σ. 121.

⁹ Δ. ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, *Σκιαγράφηση της δασικής πολιτικής*, σ. 425. Για το αξίωμα του καπιτάνου στα μεγάλα δάση της βενετικής ενδοχώρας, βλ. Κ. ΑΡΡΟΥΝ, *A forest on the Sea*, σ. 162, 166, 331. Σε χάρτη του δάσους του Montello απεικονίζονται δημόσια κτήρια, ένα από τα οποία χρησίμευε ως κατοικία του εν λόγω αξιωματούχου, ό.π., σ. 230-231 και εικ. 5.3.

¹⁰ Κ. ΑΡΡΟΥΝ, *A forest on the Sea*, σ. 252-255.

¹¹ ΣΠΥΡΙΔΩΝ Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Τα Αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου Έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ*, στο ίδιου, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Ο Παλαμήδης», 1884, σ. 182-183 (σσ. 173-220). Αναλυτικότερα βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, σ. XV, XXV· ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERRING, *Κτηματογραφικοί χάρτες του «Regno di Morea» ή αυτοκρατορικοί χάρτες*; Εισαγωγή, επιστ. επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Herring, επιμ. έκδ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, *Βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου. Τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα. Από τη συλλογή του Πολεμικού Μουσείου της Αυστρίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018, σ. 38, 47-48 (σσ. 13-58).

που ακολούθησαν, οι καλυμμένες με δάση επιφάνειες αποτυπώνονταν σε κτηματογραφικούς και τοπογραφικούς χάρτες που συντάσσονταν από μηχανικούς-χαρτογράφους, με στόχο να αποτελέσουν αναγκαία εργαλεία για τη γνώση του πελοποννησιακού χώρου και συνεπώς για την αποτελεσματικότερη οργάνωση και διοίκησή του, αλλά και την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του¹².

Εκτενή βέβαια πληροφόρηση για τα πελοποννησιακά δάση και τους τρόπους προστασίας τους διασώζουν οι εκθέσεις των προνοητών και των άλλων αξιωματούχων που αποστέλλονταν από τη Βενετία, ορισμένοι από τους οποίους διέθεταν ήδη εμπειρία και τεχνογνωσία σε ζητήματα δασοκομίας. Ενδεικτική είναι η άποψη του έκτακτου προνοητή (*provveditor straordinario*) Antonio Molin για το δάσος της Καλαμάτας το 1693. Έχοντας παλαιότερα υπηρετήσει στο αξίωμα του *provveditore sopra boschi*, θεωρούσε απαραίτητη την κτηματογράφησή του, ύστερα από λεπτομερή καθορισμό και ονομασία των συνόρων, καθώς και την προστασία του από τις αυθαιρεσίες των κατοίκων με το άνοιγμα τάφρων και τη φύτευση αγκαθωτών θάμνων γύρω από αυτό. Για την αναδάσωσή του πρότεινε την επιμελημένη φύτευση των ίδιων των κλαδιών του και την απομάκρυνση των ποιμνίων, που αποτελούσαν την καταστροφή *d'ogni boschivo terreno*¹³.

Την ανάγκη ανάθεσης της διαχείρισης του δασικού πλούτου σε εξειδικευμένο πρόσωπο τόνιζαν από την αρχή της κατάκτησης της χερσονήσου οι εκάστοτε βενετοί αξιωματούχοι. Ο Gritti είχε προτείνει την επιλογή ενός έμπειρου προσώπου ως υπεύθυνου στα καλύτερα δάση: «Θα άξιζε», έγραφε, «να επιλέξουμε έναν καπιτάνο ως επόπτη ή άλλο έμπειρο πρόσωπο (*un capitano soprintendente o altra persona di peritia*), που να έχει ως έργο, κατ' αρχάς να επισημάνει τα χρήσιμα δέντρα και να τα σφραγίσει, προσέχοντας περισσότερο τα νεαρά, που θα έδειχναν καλή ανάπτυξη και που θα τα κλάδευαν από τα άχρηστα κλαδιά, εμποδίζοντας με αυστηρές απαγορεύσεις την καταχρηστική ξύλευση με το να κόβονται αυτά τα δέντρα, τα οποία συνήθιζαν να χρη-

¹² ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΤΟΥΡΑΪΤΗ, *Ο Άρης στον καθρέπτη. Η δεξίωση του πολέμου του Μοριά (1684-1699) στη Βενετία, διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2002-2003, σ. 242· ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΤΟΥΡΑΪΤΗ, *Colonial encounters, local knowledge and the making of the cartographic archive in the Venetian Peloponnese*, «European Review of History – Revue européenne d'histoire», 19/4 (August 2012), 494-497 (σσ. 491-514)· Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERRING, *Κτηματογραφικοί χάρτες*, σ. 44-46.

¹³ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 434-435. Βλ. και Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 617-618, 622.

σιμοποιούν οι Τούρκοι, ειδικά για κατάρτια λόντρας. Έτσι με κάποια επιμελημένη φροντίδα θα μπορούσαμε να τα χρησιμοποιήσουμε ακόμη για κάθε άλλο είδος πλοίου». Επεσήμαινε, ακόμα, ότι την ίδια πρακτική είχαν υιοθετήσει και στα δάση του Montello, αναφερόμενος στο γνωστό δάσος κοντά στο Treviso, από όπου η Γαληνοτάτη αντλούσε τη ναυπηγική ξυλεία της¹⁴. Ο γενικός προνοητής Giacomo Corner υποστήριζε το 1689 ότι ήταν αναγκαία η γνώμη έμπειρου προσώπου (*persona perita*), για την παροχή πελοποννησιακής ξυλείας στο βενετικό ναυπηγείο¹⁵. Πράγματι, στην αρχή της θητείας του διαδόχου του, γενικού προνοητή Antonio Zeno, η διοίκηση του ναυπηγείου της Βενετίας έστειλε στην Πελοπόννησο έναν *proto*, στον οποίο ανατέθηκε η επίβλεψη της κοπής μεγάλης ποσότητας *stortami* (καμπύλα ξύλα)¹⁶. Παρά ταύτα, ο Zeno, επειδή θεωρούσε αναγκαία τη διατήρηση των δασών, προκειμένου να παρέχουν ξυλεία στο δημόσιο, υποστήριζε ότι χρειαζόταν η αποστολή ειδικού, ο οποίος θα δίδασκε στους Έλληνες τη φροντίδα και τη φύτευσή τους¹⁷. Η Βενετία, ανταποκρινόμενη στο αίτημά του, έστειλε τον επόμενο χρόνο δύο *proti*, οι οποίοι μετέβησαν στα Μαύρα Βουνά της επαρχίας Αχαΐας, με αρμοδιότητα να σφραγίσουν τα δέντρα που επρόκειτο να κοπούν και να εξετάσουν ποια ήταν κατάλληλα για τις ναυπηγικές και αμυντικές ανάγκες της Γαληνοτάτης¹⁸.

Πιο ενδελεχής, ωστόσο, προσπάθεια διαχείρισης του δασικού πλούτου της Πελοποννήσου μέσω μίας άρτια οργανωμένης δασικής υπηρεσίας καταβλήθηκε από τον Grimani. Ο συγκεκριμένος προνοητής

¹⁴ PETER TOPPING, *Domenico Gritti's relation on the organization of Venetian Morea 1688-1691*, Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1974, σ. 325 (σσ. 310-328) [= *Studies on Latin Greece A.D. 1205-1715*, London, Variorum Reprints, 1977, IX]. Βλ. και Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 622. Μετάφραση του αποσπάσματος βλ. και ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου Β'*, «Πελοποννησιακά» 17 (1987-1988), σ. 168 (σσ. 141-171).

¹⁵ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 566 (πριν 842), αρ. 16, φ. 119v (29 Μαρτίου 1689).

¹⁶ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 567 (πριν 844), αρ. 15 (7 Φεβρουαρίου 1690=1691). Πρβλ. και «Κώδικας Μέρτζιου». Ήτοι έγγραφα εκ των Κρατικών Αρχείων της Βενετίας αναφερόμενα εις την ιστορίαν των Πατρών, Μετάφραση από τα ιταλικά: Απόστολος Κουρουπάκης με τη συνεργασία του Αγαμέμνονα Τσελίκου, Πάτρα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, 2010, σ. 151 αρ. 413.

¹⁷ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 567 (πριν 844), αρ. 38 (24 Οκτωβρίου 1691).

¹⁸ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΑΝΟΣ, *I progetti per la difesa dell'Istmo di Corinto durante il dominio veneto 1687-1715*, «Θησαυρίσματα», 48 (2018), σ. 481 (σσ. 471-504).

είχε παρατηρήσει ότι η έλλειψη φροντίδας (*incuria*) ήταν το κύριο αίτιο που η ποιότητα της πελοποννησιακής ξυλείας δεν ήταν *la più perfetta* και ότι η ανεξέλεγκτη υλοτομία συντελούσε στην καταστροφή των δασών της χερσονήσου, διαπιστώσεις που ανέφερε στην προαναφερθείσα επιστολή του της 22ας Μαΐου 1698. Θεωρούσε επίσης ότι, εκτός από τις απαγορευτικές διατάξεις που είχε λάβει για την αντιμετώπιση της υπέρμετρης ξύλευσης, θα έπρεπε να διοριστούν δασοφύλακες στα κυριότερα δάση της Πελοποννήσου, πρακτική που ήδη είχε υιοθετηθεί στην Terraferma. Όπως οι προκάτοχοί του, έτσι και αυτός υπογράμμιζε ότι θα έπρεπε να σταλεί ένας από τους *proti di boschi* του βενετικού ναυπηγείου, ικανός και έμπειρος, ο οποίος θα δίδασκε τους αμαθείς ντόπιους, προσθέτοντας ότι, εάν ο εν λόγω αξιωματούχος ήταν επαρκής και δραστήριος, θα μπορούσε να αναλάβει την εποπτεία και την επίβλεψη όλων δασών, καθώς και την επιστασία της προστασίας και της διοίκησής τους. Τέλος, ζητούσε από τη Σύγκλητο την αποστολή και ενός πρωτομάστορα μαραγκού (*proto de marangoni*) από το βενετικό ναυπηγείο, ο οποίος, επειδή θα ήταν γνώστης της ξυλείας που έλειπε από το εν λόγω ναυπηγείο, θα αναλάμβανε την επιλογή των δέντρων που θα κόβονταν, σφραγίζοντάς τα κατά διαστήματα, ώστε οι αποστολές ξυλείας προς τη Βενετία να διεξάγονται συχνότερα και ανάλογα με τις ανάγκες της¹⁹.

Σε επόμενη επιστολή του ο Grimani έγραφε ότι ανέμενε δύο *proti*²⁰, αλλά στην έκθεσή του και σε μεταγενέστερες επιστολές του κάνει λόγο για την άφιξη μόνο ενός από το βενετικό ναυπηγείο. Ο συγκεκριμένος, είχε μεταβεί απευθείας στα δάση των Μαύρων Βουνών, τα δέντρα των οποίων ήταν κατάλληλα για κοπή και η ξυλεία τους εύκολα φορτωνόταν στα πλοία. Όμως, ο προνοητής ισχυριζόταν ότι θα έπρεπε να σταλεί και δεύτερος (*nè basta il solo proto che vi s'attrova, sarà opportuna la spedizione almenne d'un altro*), ώστε μαζί να συμβάλλουν πιο αποτελεσματικά στην επιλογή, τη φροντίδα και την κοπή των ξύλων, καθώς και στην εκπαίδευση των άπειρων ντόπιων (*onde possano meglio supplire alla scelta, curatione e taglio di legni, et all'ammaestramento*

¹⁹ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 8 (22 Μαΐου 1698). Πρβλ. Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 623. Το 1692 ο Marin Michiel κάνει λόγο για την αποστολή ενός επικεφαλής των μαραγκών (*capo dei marangoni*) από το ναυπηγείο της Βενετίας στα Μαύρα Βουνά, βλ. βλ. «Κώδικας Μέρτζιου», σ. 157 αρ. 423.

²⁰ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 26 (10 Οκτωβρίου 1698).

di quella gente inesperta)²¹. Το πρόσωπο που είχε αφιχθεί, ήταν προφανώς ο *proto di boschi* Giacomo Panzon, ο οποίος, κατόπιν διαταγής του Grimani, επιθεώρησε όλα τα δάση της χερσονήσου μεταξύ των ετών 1699-1700, συντάσσοντας αναλυτικές εκθέσεις, όπου καταγράφονται διεξοδικά οι δασικές εκτάσεις κατά περιοχές ή χωριά, σημειώνοντας τα είδη και τον αριθμό των δέντρων που υπήρχαν σε αυτές, καθώς και τη χρήση για την οποία ήταν κατάλληλα²².

Από τα παραπάνω τεκμηριώνεται η δομή που επιθυμούσε ο Grimani να έχει η πελοποννησιακή δασική υπηρεσία, στην οποία οι *proti* είχαν ρόλο-κλειδί. Οι αρμοδιότητες που αναλάμβαναν –περιγράφονται αναλυτικά στην έκθεση του εν λόγω προνοητή–, όπως ήταν η επιθεώρηση όλων των δασών, η επιλογή και το σφράγισμα των κατάλληλων δέντρων για τις ανάγκες του βενετικού ναυπηγείου και η υποβολή αναλυτικής έκθεσης για την ποιότητα και την ποσότητα της ξυλείας, τους καθιστούσε απαραίτητους για την ορθολογική διαχείριση του δασικού πλούτου του *Regno di Morea*²³. Καθώς όμως στις αρμοδιότητές τους δεν περιλαμβάνονταν η φροντίδα των δασών και η προστασία τους από την παράνομη ξύλευση που ήταν τα ζητούμενα, όπως θα συζητηθεί και στη συνέχεια, ο Grimani ανέθεσε τις εργασίες αυτές σε γηγενές ανθρώπινο δυναμικό, προερχόμενο από τα χωριά που βρίσκονταν στην περίμετρο των δασών. Τη συγκεκριμένη πρακτική είχε εφαρμόσει η Βενετία ήδη από τις αρχές του 16ου αι. στο δάσος του Montello, όταν εμπιστεύτηκε την προστασία του σε δεκατρείς γειτονικούς οικισμούς, χωρίς επιτυχία,

²¹ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 40 (30 Ιανουαρίου 1698=1699), αρ. 56 (23 Ιουνίου 1699). Βλ. και Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 513, 556.

²² Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 614.

²³ Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 513, 556. Στα δάση της Terraferma αρμοδιότητες αντίστοιχες με εκείνες των *proti di boschi* της Πελοποννήσου είχαν οι *proti* του βενετικού ναυπηγείου (*arsenale*), βλ. LAZZARINI, *Boschi, legnami, costruzioni navali*, σ. 50, 102. Ο θεσμός των *proti di boschi* μαρτυρείται και στην Κρήτη τον 17° αι., όπου πιθανότατα επρόκειτο για ντόπιους με αρμοδιότητα να μεταβαίνουν με ομάδα ξυλουργών στα δάση του νησιού και να επιβλέπουν την κοπή της ξυλείας που προοριζόταν για τα δημόσια έργα: ASVe, Duca di Candia, b. 73 (Mandati), 1 (1636-1637), χ.α. (15 Ιουνίου 1637), 1ter (1645), φ. 17r (9 Οκτωβρίου 1645) και 3 (1646-1647), φ. 1r-v (24 Σεπτεμβρίου 1646). Επίσης στην Κρήτη τον 16° αι. αναφέρεται ως αμειβόμενος του δημόσιου ταμείου ο προνοητής για το ξύλο και το κάρβουνο (*provveditore delle legne et carbon*), βλ. ANNA ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο ορεινός και ημιορεινός χώρος στην Κρήτη κατά τον 16° και τον 17° αιώνα*, «Θησαυρίσματα», 44 (2014), σ. 216 (σσ. 209-224). Για τους *provveditori alle legne* με αρμοδιότητα τη διαχείριση των καυσόξυλων στη Βενετία από τον 15ο αιώνα, βλ. K. APPUHN, *A forest on the Sea*, σ. 91-93, 147-149, 156-158, 162, 165, 332.

οπότε ύστερα από λίγα χρόνια κατέφυγε στον διορισμό ενός *capitano del bosco*²⁴. Τελικά, το μέτρο της επάνδρωσης των κυριότερων δασικών εκτάσεων της Πελοποννήσου με δασοφύλακες που πρότεινε ο Grimanì στην επιστολή της 22ας Μαΐου 1698, άρχισε να εφαρμόζεται έναν χρόνο μετά, στις 21 Μαΐου 1699, με αφετηρία το διαμέρισμα της Αρκαδίας²⁵.

Το έγγραφο διορισμού των δασοφυλάκων στο σύνολό του αποπνέει τη βενετική δασική πολιτική που στόχευε στον πλήρη έλεγχο της ξύλευσης από ιδιώτες για οικιακή ή βιοτεχνική χρήση και πρωτίστως στην περιφρούρηση των δημόσιων αναγκών σε ξυλεία, μέσω της κατοχύρωσης, της προστασίας και της φροντίδας των προοριζόμενων για το κράτος δέντρων ώστε να αποκτήσουν καλύτερη ποιότητα και κατάλληλο σχήμα²⁶. Η θεσμοθέτηση συνεπώς ενός πολυμελούς σώματος δασοφυλάκων από τον Grimanì εξυπηρετούσε την προαναφερθείσα διττή πολιτική και κατ' επέκταση την καλύτερη οργάνωση της εκμετάλλευσης της πελοποννησιακής ξυλείας.

Απόδειξη συνιστούν τα άρθρα που αφορούν τις αρμοδιότητες των δασοφυλάκων, το περιεχόμενο των οποίων σκιαγραφήθηκε πιο πάνω. Στο πέμπτο άρθρο διευκρινιζόταν ότι η κοπή ξυλείας από ιδιώτες προϋπέθετε την έγγραφη άδεια των αρχών, στο οπισθόφυλλο της οποίας θα σημειωνόταν ο αριθμός και η ποιότητα των κομμένων δέντρων από τον εκάστοτε δασοφύλακα, μέτρο που εφαρμόζοταν και στα δάση της βενετικής ενδοχώρας²⁷. Η παρουσία του τελευταίου ήταν απαραίτητη, επειδή θα έλεγχε αφενός τον αριθμό των δέντρων που κόβονταν και

²⁴ Βλ. πιο αναλυτικά RAFFAELLO VERGANI, *Legname per l'Arsenale: i boschi "banditi" nella repubblica di Venezia, secoli XV-XVII*, στο *Ricchezza del Mare Ricchezza dal Mare, secc. XIII-XVIII*, Atti della «Trentasettesima Settimana di Studi», 11-15 Aprile 2005, επιμ. Simonetta Cavaciocchi, Firenze, Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini», τ. 2, 2006, σ. 408-409, 411 (σσ. 407-414).

²⁵ Είχε προηγηθεί όμως η πρόταση του Molin το 1693 να αναλάβει ο *capitano d'ordinanze* (επικεφαλής της πολιτοφυλακής) τη φρούρηση του δάσους της Καλαμάτας από τις επεμβάσεις των ντόπιων: ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 435. Βλ. επίσης ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του Ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1988, σ. 119. Για την οργάνωση της πολιτοφυλακής στην Πελοπόννησο γενικότερα βλ. ERIC G. L. PINZELLI, *Venise et la Morée: du triomphe à la désillusion (1684-1718)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Provence, 2003, σ. 447-456: <https://core.ac.uk/download/pdf/46809128.pdf> (ημ. πρόσβασης: Μάρτιος 2023).

²⁶ Η χαμηλή ποιότητα της πελοποννησιακής ξυλείας αναφέρεται συχνά από τους Βενετούς (Κ. APPUHN, *A forest on the Sea*, σ. 286-287 και 328 σημ. 76), αν και ορισμένοι προνοητές είχαν αντίθετη άποψη, όπως ο γενικός προνοητής Antonio Loredan («Κώδικας Μέρτζιου», σ. 287 αρ. 572).

²⁷ Για τις άδειες υλοτομίας στην Terraferma βλ. Κ. APPUHN, *A forest on the Sea*, σ. 105 και

αφετέρου θα πρόσεχε ώστε να μην κοπούν όσα έφεραν την κρατική σφραγίδα. Με το μέτρο αυτό η Βενετία καθόριζε τον όγκο και το είδος της ξυλείας που προμηθεύονταν οι ιδιώτες, περιφρουρώντας τις κρατικές προμήθειες. Εκτός αυτού, ήταν αναγκαία η καταγραφή από τους υπαλλήλους της καγκελαρίας κάθε ιδιωτικής υλοτόμησης, επειδή το δημόσιο εισέπραττε από τους κατοίκους τον φόρο της δεκάτης, με τον οποίο επιβαρυνόταν η κοπή της ξυλείας²⁸.

Στις σημαντικότερες αρμοδιότητες των δασοφυλάκων ανήκε βέβαια η περιοδεία στα δάση, προκειμένου να φροντίσουν τα νεαρά δέντρα, απαλλάσσοντάς τα από τα ξερόκλαδα, καθαρίζοντας το έδαφος γύρω τους και απομακρύνοντας τα περιττά κλαδιά που εμπόδιζαν την ανάπτυξη των υπολοίπων, όπως συνοψίζεται στο όγδοο άρθρο. Την ίδια σκοπιμότητα είχε το έκτο άρθρο, με το οποίο επιτρεπόταν στους ιδιώτες η λήψη πεσμένων ή καμένων δέντρων και άχρηστων κλαδιών, τα οποία εμπόδιζαν την ανάπτυξη των γερών φυτών. Αρμοδιότητα των δασοφυλάκων ήταν και η απαγόρευση της ρητίνευσης των κωνοφόρων δασών, όπως εκείνο του Καϊάφα που αναφέρεται στο έβδομο άρθρο, ώστε να μην αποφλοιώνονται τα δέντρα²⁹. Ωστόσο, όπως τονίζεται στο πέμπτο και στο όγδοο άρθρο, πρωταρχικό μέλημα των δασοφυλάκων ήταν η προστασία και η φροντίδα των δέντρων που είχαν σφραγιστεί από τους *proti di boschi*. Η χάραξη κρατικής σφραγίδας (*bollo*) στα δέντρα σηματοδοτούσε τη χρήση της ξυλείας τους από το δημόσιο και απέκλειε την ιδιωτική. Εκτός από τα ίδια τα δέντρα, σφραγιζόταν και η ξυλεία που προοριζόταν για τη Βενετία, όπως μαρτυρείται στην έκθεση του Panzon³⁰.

αλλού· A. LAZZARINI, *Boschi, legnami, costruzioni navali*, σποραδικά. Άδεια υλοτόμησης υπογεγραμμένη από τον προνοητή, στην οποία δηλώνονταν η ποσότητα και η ποιότητα της ξυλείας που θα κοβόταν, ήταν απαραίτητη και στην Κεφαλονιά, βλ. διεξοδικότερα Δ. ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ, *Σκιαγράφηση της δασικής πολιτικής*, σ. 425. Το ίδιο ίσχυε στην Πελοπόννησο και κατά τη μεταγενέστερη από την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Π. ΜΟΥΤΟΥΛΑΣ, *Υλοτομία ναυπηγικής ξυλείας*, σ. 16.

²⁸ Ενδεικτικά, σε πηγές αναφέρεται η δεκάτη για την κοπή ξυλείας (*taglio del legname*) στις περιοχές του Κελεφά και της Μονεμβασίας: VENEZIA, *Museo Civico Correr*, Mss. Morosini-Grimani, b. 454/VII, αρ. 73 (14 Σεπτεμβρίου 1699)· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΕΡΤΖΙΟΣ - ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα Αρχεία της Βενετίας κατά την Ενετοκρατίαν (1687-1715)*, «Λακωνικά Σπουδαία», 12 (1994), σ. 323 (σσ. 165-372).

²⁹ Για το συγκεκριμένο δάσος βλ. A. PANOPOULOU, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 616.

³⁰ ASVe, Archivio Grimani dai Servi, b. 33, filza 87, φ. 97r (22 Απριλίου 1700). Στα δάση της Terraferma ο αριθμός ή το σχήμα των σφραγίδων ποίκιλε ανάλογα με τη χρήση της ξυλείας, βλ. A. LAZZARINI, *Boschi, legnami, costruzioni navali*, σ. 94-95. Για την ίδια πρακτική στον ελληνικό χώρο βλ. ενδεικτικά ΕΛΕΝΗ Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*. Ένα εμπόριο με προεκτάσεις, Αθήνα, Εθνικό και Κα-

Οι παραπάνω αρμοδιότητες των δασοφυλάκων, που στοιχειοθετούν μία σειρά από πρακτικές που δεν είχαν εφαρμοστεί στα δάση της Πελοποννήσου και θα συμπλήρωναν εκείνες των *proti di boschi*, συμπυκνώνονται στον όρο φροντίδα (*cura/curatione*) των πηγών. Η φροντίδα, που εστιαζόταν κατά κύριο λόγο στα σφραγισμένα δέντρα, προσδιόριζε μία πιο σύνθετη επεμβατική διαδικασία, η οποία δεν αφορούσε το σύνολο του δάσους, αλλά κάθε δέντρο χωριστά ή τμήμα του, έτσι ώστε να αποκτήσει το σχήμα που θεωρείτο ιδανικό για τον στατικό ρόλο που θα κατείχε στην κατασκευή ενός πλοίου. Η συγκεκριμένη πρακτική αποτυπώνεται στην επιστολή της 22ας Μαΐου 1698 του Grimani³¹, όπου αναφέρει ότι οι *proti di boschi* θα μάθαιναν στους ντόπιους να κόβουν τους άχρηστους κορμούς και τα επιβλαβή στην ανάπτυξη των δέντρων κλαδιά, προσθέτοντας ότι, εάν αυτά φροντίζονταν την κατάλληλη εποχή (*nelle lune proprie*)³², θα αυξάνονταν έχοντας καλύτερο σχήμα και προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις των βενετικών ναυπηγήσεων. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται από το πέμπτο άρθρο του διορισμού τους, σύμφωνα με το οποίο οι δασοφύλακες θα έπρεπε προσέχουν να μην κοπούν από τους ιδιώτες τα φυτά που ήταν σφραγισμένα ή σχεδιασμένα για τις δημόσιες ανάγκες (*bollate o dissegnate per publico servitio*).

Διαπιστώνεται επομένως ότι τα μέτρα της δασοπροστασίας που αναφέρονται στο έγγραφο διορισμού των δασοφυλάκων και στην αλληλογραφία των βενετών αξιωματούχων, προφανώς θα βελτίωναν και θα ανανέωναν τη δασική βλάστηση της χερσονήσου. Επειδή εφαρμόζονται διαχρονικά ακόμα και από τη σύγχρονη δασοκομία, θα μπορούσαν να εκληφθούν ως περιβαλλοντική πολιτική της Βενετίας, εάν δεν αποσκο-

ποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987, σ. 202, 203-204· ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΟΥΤΟΥΛΑΣ, *Υλοτομία ναυπηγικής ξυλείας στα δάση του Αλφειού (1829-1834)*, Αθήνα, Εκδόσεις Ασίνη, 2016, σ. 65.

³¹ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 8 (22 Μαΐου 1698).

³² Στην υλοτόμηση ανάλογα με τις εποχές και τις φάσεις της σελήνης αναφέρονται οι προνοητές Corner και ο Zeno: ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 566 (πριν 842), αρ. 15, φ. 115r (11 Φεβρουαρίου 1688=1689) και b. 567 (πριν 844), αρ. 15 (7 Φεβρουαρίου 1690=1691). Το 1714 αναφέρεται η κοπή 1.500 δέντρων στη χάση του φεγγαριού (*nel sottile della luna*) του Αυγούστου στην Αχαΐα βλ. «Κώδικας Μέρτζιου», σ. 266 αρ. 555. Η εν λόγω πρακτική εφαρμοζόταν και στη Βενετία, όπως αναφέρει ο Borzi de Christofolo, *proto dei remeri* του βενετικού ναυπηγείου, στο έργο του *Catastico del Bosco d'Alpago* (Cansiglio) του έτους 1638. Βλ. *Boschi della Serenissima. Utilizzo e tutela*, Mostra documentaria (25 luglio - 4 ottobre 1987), επιμ. Maria Francesca Tiepolo, Venezia, Archivio di Stato di Venezia, 1987, σ. 62-63. Βλ. ακόμα Κ. ΑΡΡΥΗΝ, *A forest on the Sea*, σ. 236-239. Για τον ελληνικό χώρο βλ. ενδεικτικά Ε. Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών*, σ. 201-202· Π. ΜΟΥΤΟΥΛΑΣ, *Υλοτομία ναυπηγικής ξυλείας*, σ. 74.

πούσαν σε μία διαρκή και συνδεδεμένη με τις ανάγκες της άντληση ξυλείας.

Πέρα από τις επιμέρους παρατηρήσεις στο έγγραφο, είναι απαραίτητος ένας συνολικός σχολιασμός του σε συσχέτιση με τη βενετική πολιτική που ασκήθηκε ως προς τη διαχείριση των δασικών πόρων της Πελοποννήσου.

Το πρώτο σχόλιο αφορά την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής για την εφαρμογή του θεσμού των δασοφυλάκων. Είναι εμφανές ότι η μικρή απόσταση των προαναφερθέντων δασικών εκτάσεων από τα λιμάνια, καθώς και η ευκολότερη επικοινωνία της δυτικής Πελοποννήσου με τη Βενετία αποτέλεσαν σημαντικά κριτήρια για την απόφαση προστασίας τους. Αντίθετα, η μεταφορά ξυλείας από το εσωτερικό της χερσονήσου ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, αδύνατη, εξαιτίας της απεμπιστικής κατάστασης του οδικού δικτύου, που καθιστούσε τις χερσαίες μεταφορές χρονοβόρες, δυσχερείς και οικονομικά ασύμφορες. Γι' αυτό τον λόγο, στις περισσότερες εκθέσεις των προνοητών και άλλων βενετών αξιωματούχων αναφέρονται περισσότερο τα δάση των περιοχών που είχαν καλύτερη πρόσβαση στις ακτές και τα λιμάνια και όχι εκείνα της κεντρικής Πελοποννήσου³³. Ο Grimani έγραφε ότι η θέση του δάσους των Μαύρων Βουνών κοντά στη θάλασσα διευκόλυνε τη φόρτωση της ξυλείας τους για τη Βενετία³⁴. Επίσης, ο Panzon, αναφερόμενος διεξοδικά στο δάσος της Μόραινας στη Μεσσηνία, υπογράμμιζε ότι βρισκόταν σε εξαιρετική περιοχή, που προσφερόταν για τη φόρτωση ξυλείας (*facilità dell'imbarco*) σε κάθε είδους πλοίο³⁵. Την προτίμηση των Βενετών στα παράκτια δάση επιβεβαιώνει και ένα έγγραφο με τον τίτλο *Notta de boschi che s'attrovano in poca distantia del mare nella Provintia di Messenia*, στο οποίο καταγράφονται ανά διαμέρισμα τα δάση της Μεσσηνίας που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα³⁶.

³³ Εκμεταλλεύτηκαν, ωστόσο, και δάση που βρίσκονταν ενδότερα, όπως το δάσος της Βυτίνας, στο διαμέρισμα της Καρύταινας, βλ. Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 619-620.

³⁴ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 40 (30 Ιανουαρίου 1698=1699), αρ. 56 (23 Ιουνίου 1699). Οι Βενετοί προτιμούσαν ιδιαίτερα τα δάση της Αχαΐας, επειδή βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα και διέθεταν κατάλληλη για τη ναυπηγική ξυλεία, βλ. Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERRING, *Κτηματογραφικοί χάρτες*, σ. 21 σημ. 38.

³⁵ ASVe, Archivio Grimani dai Servi, b. 33, filza 87, φ. 97v (22 Απριλίου 1700).

³⁶ ΑΘΗΝΑ, *Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας*, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (στο εξής ΕΒΕ/ΤΧΟ), Αρχείο Nani, 3922A, φ. 47r. Βλ. και Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 615.

Θα πρέπει να προστεθεί ότι σε αρκετές πηγές υπολογίζεται η απόσταση του δάσους σε ώρες από τα λιμάνια και τους όρμους, ενώ επισημαίνεται η ύπαρξη υδάτινων ρευμάτων, αναγκαίων στις μεταφορές, στοιχεία που αποδεικνύουν ότι, εκτός από τα παράκτια, άξια εκμετάλλευσης για τους Βενετούς κρίθηκαν και τα ευπρόσιτα δάση³⁷. Η συνεχής όμως άντληση ξυλείας από τα πλησιέστερα στη θάλασσα δάση ήταν επιζήμια για τη βλάστησή τους. Ο γενικός προνοητής Angelo Emo το 1708 έγραφε ότι το παράκτιο τμήμα των δασών του Πόρου είχε αποψιλωθεί ήδη από τα προηγούμενα χρόνια³⁸. Ως προς την περιοχή μεταξύ των διαμερισμάτων του Φαναρίου και της Αρκαδιάς που επιλέχθηκε από τον Grimani για τον διορισμό δασοφυλάκων, διαπιστώνεται ότι θα αποτελούσε την επόμενη δασική ζώνη εκμετάλλευσης, καθώς τα βορειότερα δάση της δυτικής Πελοποννήσου είχαν τροφοδοτήσει με ξυλεία επανειλημμένα τη Βενετία την περίοδο πριν και στη διάρκεια της θητείας του. Το 1693 μάλιστα είχε ξεσπάσει μεγάλη φωτιά στο δάσος των Μαύρων Βουνών, καίγοντας τα δέντρα, καθώς και την ξυλεία που επρόκειτο να φορτωθεί στα πλοία³⁹.

Το δεύτερο σχόλιο αφορά στον διορισμό των δασοφυλάκων χωρίς να επιβαρυνθεί το δημόσιο ταμείο. Το συγκεκριμένο κέρδος για τα οικονομικά της κτήσης τονίζεται ιδιαίτερα από τον Grimani στην έκθεσή του: *a tal fine principiai nel territorio d'Arcadia ad introdur custodi senza publico aggravio*⁴⁰. Πράγματι, από το υπό μελέτη έγγραφο πιστοποιείται ότι στους πέντε επικεφαλής δασοφύλακες παραχωρήθηκε η εκμετάλλευση του δημόσιου λαχανόκηπου της Αρκαδιάς αντί της χορήγησης χρηματικής αμοιβής, ενώ στο σύνολό τους απαλλάχθηκαν από τις υποχρεωτικές οικονομικές εισφορές (*angarie reali*) και τις προσωπικές αγγαρείες (*angarie personali*). Ας σημειωθεί παρενθετικά, ότι πρόκειται για τις τακτικές ή έκτακτες αγγαρείες που καθιέρωσαν οι νέοι κυρίαρχοι, αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση της δημόσιας διοίκησης, των στρατιωτικών αναγκών τους και των αμυντικών-οχυρωματικών έργων. Από τις αγγαρείες αυτές απαλλάσσονταν διάφορες ομάδες ή μεμονωμένα πρόσωπα, ως ανταμοιβή υπηρεσιών τους προς το δημόσιο, καθώς και τα μέλη των κοινοτήτων, στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής

³⁷ Βλ. εκτενέστερα Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 620-621.

³⁸ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 687. Βλ. και Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Aree boschive del Peloponneso*, σ. 619.

³⁹ «Κώδικας Μέρτζιου», σ. 156 αρ. 421.

⁴⁰ ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 513, 556.

των Βενετών να εκχωρήσουν αρμοδιότητες σε ντόπιους, προκειμένου να εξυπηρετήσουν αφενός τη διοικητική οργάνωση και αφετέρου πολιτικές, οικονομικές και δημοσιονομικές σκοπιμότητες⁴¹.

Το τρίτο σχόλιο σχετίζεται με τη ρητορική των βενετών αξιωματούχων για την έλλειψη τεχνογνωσίας από τους ντόπιους. Πρόκειται για γενικότερη εκτίμηση των βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι συχνά δυσανασχετούσαν για την έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης και εμπειρίας από τις τοπικές κοινωνίες, υποδεικνύοντας την ανάγκη εισαγωγής τεχνικών και εργαλείων από την Ιταλία⁴². Στο θέμα των δασών ήδη αναφέρθηκε ότι οι εκάστοτε προνοητές έθιγαν το ζήτημα της αποστολής *proti dei boschi* από τη Βενετία, οι οποίοι θα μετέδιδαν στους κατοίκους την αναγκαία τεχνογνωσία για τις μεθόδους αναδάσωσης και προστασίας του δάσους, ισχυριζόμενοι ότι κατέστρεφαν τα δάση, εξαιτίας της αλόγιστης ξύλευσης, των εκχερσώσεων και της βόσκησης των ποιμνίων τους εντός αυτών. Ο ίδιος ο Grimani αποκαλούσε υπεροπτικά τους γηγενείς ως *idiota* και *inesperta gente*, που οι *proti di boschi* θα έπρεπε να διδάξουν τις μεθόδους δασοκομίας⁴³.

Η προσεκτική, ωστόσο, μελέτη των πηγών αποδεικνύει ότι η τεχνογνωσία που, όπως ισχυρίζονταν οι Βενετοί, θα έπρεπε οι ντόπιοι να διδαχθούν από τους *proti di boschi*, συνοψιζόταν στον όρο φροντίδα (*cura*), που ήδη σχολιάστηκε, χάρη στην οποία η δασική ξυλεία της Πελοποννήσου θα ανταποκρινόταν στις βενετικές προδιαγραφές. Ο Zeno στην επιστολή του 1691, αναφερόταν στην άγνοια των Ελλήνων για τη φροντίδα των δασών και την αναδάσωση, σημειώνοντας ότι αυτού του είδους οι πρακτικές δεν είχαν εφαρμοστεί τα προηγούμενα χρόνια (*tali*

⁴¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ, *Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο*, «Εώα και Εσπέρια», 4 (1999-2000), σσ. 243-281. Βλ. διεξοδικότερα ΕΙΡΗΝΗ Δ. ΒΡΕΤΤΟΥ, *Ο θεσμός της προσωπικής και οικονομικής αγγαρείας (angarie personali e reali) στις κτήσεις των Βενετών στον ελληνόφωνο χώρο. Η περίπτωση της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2021: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/49446> (ημ. πρόσβασης: Δεκέμβριος 2022).

⁴² ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αργολική πεδιάδα στα τέλη του 17ου αιώνα. Λιβάδια και υδάτινοι πόροι, στο Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης: Βενετία - Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Αγγελική Πανοπούλου, Αθήνα - Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Δήμος Άργους, 2010, σ. 211-212 (σσ. 201-204).

⁴³ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 8 (22 Μαΐου 1698), αρ. 56 (23 Ιουνίου 1699). Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Εκθέσεις των βενετών προνοητών*, σ. 513.

diligenze ne tempi passati non sono mai state praticate)⁴⁴. Ανάλογη γνώμη είχε διατυπώσει και ο Grimani ένα μήνα μετά τον διορισμό των δασοφυλάκων, όταν έγραφε ότι τους είχε επιβάλει κανόνες, εισάγοντας μία πρακτική που ήταν σε χρήση στο ηπειρωτικό κράτος, αλλά οι ντόπιοι δεν γνώριζαν και θα έπρεπε να τη διδαχθούν (*ma insperta questa gente per la buona introduzione d'una tal pratica per altro tanto usitata nella Terraferma converrebbe a maestrarli*)⁴⁵.

Χωρίς να αποκλειστούν οι περιπτώσεις στερεοτυπικών αντιλήψεων, οι οποίες επαναλαμβάνονται στις εκθέσεις και στις επιστολές των βενετικών διοικητικών οργάνων, η αλήθεια είναι ότι μεταξύ των κρατικών λειτουργών και των κατοίκων της υπαίθρου υπήρχε διαφορετική άποψη για τον προορισμό της ξυλείας, αφού για τους πρώτους συνιστούσε πηγή εκμετάλλευσης, ενώ για τους δεύτερους αναγκαίο είδος για τη διαβίωσή τους⁴⁶. Οι κάτοικοι των παρακείμενων στα δάση οικισμών καρπώνονταν τα προϊόντα τους και βιοπορίζονταν από αυτά, ασκώντας τα επαγγέλματα του υλοτόμου και του πριονιστή. Οι Βενετοί εκμεταλλεύτηκαν άμεσα την τεχνογνωσία τους, ειδικότερα των χωριών που ασκούσαν την τέχνη της υλοτομίας από γενιά σε γενιά, όπως η Βυτίνα και τα Μαγούλιανα, υποχρεώνοντάς τους να κόβουν ξυλεία για λογαριασμό του δημοσίου⁴⁷. Προκειμένου μάλιστα να διασφαλίσουν την απερίσπαστη συμμετοχή τους στις εργασίες αυτές, τους απάλλαξαν από τις πολλές αγγαρείες του δημοσίου, οικονομικές και προσωπικές⁴⁸. Επειδή η υλοτομία και

⁴⁴ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 567 (πριν 844), αρ. 38 (24 Οκτωβρίου 1691).

⁴⁵ ASVe, Senato, Dispacci, Provveditori da terra e da mar e altre cariche, b. 571 (πριν 848-849), αρ. 56 (23 Ιουνίου 1699).

⁴⁶ R. VERGANI, *Legname per l'Arsenale*, σ. 408.

⁴⁷ Αναφορά σε 23 υλοτόμους (*mastri d'asse*) από τα Σουδενά Καλαβρύτων που ήταν υπόχρεοι σε δημόσια αγγαρεία βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Δ. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, *Έργα γεφυροποιίας, υδραγωγεία, οικοδομικά συνεργεία και συντεχνίες οικοδόμων στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (1687-1715). Η επισκευή της γέφυρας της Μονεμβασίας στα 1700, στο Περί πετρογέφυρων... Μαστόροι και γεφύρια. Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. (Αθήνα, 25 Νοεμβρίου 2006)*, Αθήνα, Κέντρο Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών, 2009, σ. 32-33 και 51 σημ. 65 (σσ. 19-52). Πριονιστές (*segadori*) μαρτυρούνται σε πολλές πηγές της εξεταζόμενης περιόδου, όπως σε έγγραφο που αναφέρεται στην κοπή ξυλείας από δώδεκα πριονιστές στα δάση της Καλαμάτας: ΕΒΕ/ΤΧΟ, Αρχείο Nani, 3938, φ. 287r (1 Απριλίου 1704). Για την ανάπτυξη της υλοτομικής τεχνογνωσίας από τους κατοίκους των χωριών Μαγούλιανα και Βυτίνα βλ. Π. ΜΟΥΤΟΥΛΑΣ, *Υλοτομία ναυπηγικής ξυλείας*, σ. 57.

⁴⁸ Το 1696 αναφέρεται ότι οι κάτοικοι των χωριών Λαγκάδια, Μαγούλιανα και Βυτίνα ήταν απαλλαγμένοι από τις οικονομικές εισφορές και τις προσωπικές αγγαρείες, εκτός από την καταβολή χρημάτων για την αγορά και τη συντήρηση των αλόγων του ιππικού, με

η μεταφορά ξυλείας απαιτούσαν πολυάνθρωπη εργασία, το μέτρο της εξαίρεσης από τις υπόλοιπες αγγαρείες εφάρμοσε ο Grimani το 1698, όταν επέβαλε στους κατοίκους των οικισμών της Αχαΐας την υλοτομία στα Μαύρα Βουνά και τη μεταφορά της ξυλείας τους στις ακτές⁴⁹. Το 1714, λίγο πριν από την οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου, ο γενικός προνοητής Antonio Loredan πρότεινε να αναγνωριστεί η εργασία της κοπής και μεταφοράς ξυλείας που προσέφεραν οι χωρικοί, ώστε να μη συνιστά μία αγγαρεία από τις περισσότερες βαριές⁵⁰.

Δεν έχει ερευνηθεί εάν τελικά ο θεσμός των δασοφυλάκων είχε επιτυχία και εάν εφαρμόστηκε και στις υπόλοιπες περιοχές της Πελοποννήσου⁵¹. Μια πρώτη έρευνα έδειξε ότι στη διάρκεια της θητείας του γενικού προνοητή Antonio Nani σε ορισμένα δάση της χερσονήσου υπήρχαν επικεφαλής (*capì*)⁵² –προφανώς οι αρμοδιότητές τους ήταν συναφείς με εκείνες του καπιτάνου– ενώ την ίδια περίοδο το αξίωμα του *proto dei boschi* κατείχε ο Dimitri Baccali⁵³.

αντάλλαγμα να παρέχουν ετησίως μεγάλες ποσότητες ξυλείας στο βενετικό δημόσιο, βλ. Β. Δ. ΣΙΑΚΩΤΟΣ, *Έργα γεφυροποιίας*, σ. 33. Σε έγγραφο όμως του 1703 αναφέρεται ότι η απαλλαγή αφορούσε την αγορά και συντήρηση αλόγων για το ιππικό που προαναφέρθηκε, τη συντήρηση των δραγόνων και την παροχή εργασίας στα οχυρωματικά έργα της Κορίνθου: ΕΒΕ/ΤΧΟ, Αρχείο Nani, 3938, φ. 80v-82r (10 Ιουνίου 1703). Εκτενείς πληροφορίες για τις παραπάνω αγγαρείες βλ. Ε. Δ. ΒΡΕΤΤΟΥ, *Ο θεσμός της προσωπικής*, σ. 144-231, 234-242, 257-268.

⁴⁹ Κ. ΝΤΟΚΟΣ, *Οι αστικές κοινότητες*, σ. 258. Περισσότερα για τις αγγαρείες μεταφοράς ξυλείας και υλοτομίας που επιβάρυναν τους χωρικούς, βλ. Ε. Δ. ΒΡΕΤΤΟΥ, *Ο θεσμός της προσωπικής*, σ. 297-301.

⁵⁰ «Κώδικας Μέρτζιου», σ. 287 αρ. 572.

⁵¹ Με επιστολή του στον Grimani ο προνοητής της Λακωνίας Michiel Magno πρότεινε τον Στάθη Σφαέλο ως κατάλληλο και έμπιστο πρόσωπο για την επίβλεψη των δασών της εν λόγω επαρχίας, βλ. VENEZIA, *Museo Civico Correr*, Mss. Morosini-Grimani, b. 454/VII, αρ. 80 (25 Σεπτεμβρίου 1699) και Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ - Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Μυστράς και η περιφέρειά*, σ. 273. Ο Σφαέλος αναφέρεται συχνά στις πηγές να συμμετέχει στους πλειστηριασμούς του φόρου της δεκάτης, βλ. ό.π., σ. 302, 304, 305.

⁵² ΕΒΕ/ΤΧΟ, Αρχείο Nani, 3938, φ. 80v-82r (10 Ιουνίου 1703).

⁵³ Ενδεικτικά βλ. ΕΒΕ/ΤΧΟ, Αρχείο Nani, 3946, φ. 325r (6 Νοεμβρίου 1703), φ. 340r-341r (12 Μαρτίου 1704). Ο Baccali το 1698 αναφέρεται ως *proto publico*, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ, ΣΤΕΛΛΑ ΛΕΜΠΙΣΣΗ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΗΛΑ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ, ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΕΡΡΑ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΣΛΗΣ, *Οι πελοποννησιακές πόλεις και η μεταστοιχείωση του πληθυσμού τους κατά τη Β' Βενετοκρατία. Το παράδειγμα της Τριπολιτσάς*, «Εώα και Εσπέρια», 5 (2001-2003), σ. 98, 128 (σσ. 89-146), όπου αναφέρεται ότι του είχε παραχωρηθεί από το δημόσιο κατοικία δωρεάν. Πρβλ. και ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Εκκλησιαστικά του Ναυπλίου. Η Λατινική Αρχιεπισκοπή*, «Ναυπλιακά Ανάλεκτα» 9 (2017): Της Βενετίας τ' Ανάπλι. 300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής 1715-2015. *Επιστημονικό Συμπόσιο*, 9-11 Οκτωβρίου 2015. *Πρακτικά*, επιμ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, Ναύπλιο, Δήμος Ναυπλίων – Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», 2017), σ. 278-279 σημ. 34 (σσ. 271-286).

Ανεξάρτητα από την έκβαση του μέτρου, συνάγεται ότι για την αποδοτικότερη διαχείριση του δασικού πλούτου της Πελοποννήσου οι Βενετοί είχαν ανάγκη τον πληθυσμό της. Όπως σωστά έχει υποστηριχθεί, η νέα κτήση δεν θα μπορούσε να διοικηθεί χωρίς την πληροφόρηση των κατοίκων της που γνώριζαν τον χώρο, ενώ πολλά δημόσια έργα δεν θα αναγείρονταν χωρίς την εμπειρική γνώση των τεχνιτών της⁵⁴. Ο Grimani, στην προσπάθειά του να οργανώσει καλύτερα την εκμετάλλευση της πελοποννησιακής ξυλείας, ήρθε αντιμέτωπος με τη χαμηλή ποιότητά της και την έλλειψη εξειδικευμένης τεχνογνωσίας από τους κατοίκους της, προβλήματα που ενέτειναν οι μη τακτικές αποστολές *proti dei boschi* από τη Βενετία. Ως εκ τούτου, αποφάσισε να εφαρμόσει τον θεσμό των δασοφυλάκων, οι οποίοι θα προέρχονταν από τους πλησιέστερους στα δάση οικισμούς, έχοντας την πεποίθηση ότι σταδιακά θα αποκτούσαν τις απαιτούμενες γνώσεις δασοκομίας υπό την καθοδήγηση των εμπειρών *proti dei boschi*, οπότε οι αρμοδιότητές τους θα αλληλοσυμπληρώνονταν. Με αυτό τον τρόπο η κτήση θα αποκτούσε εξειδικευμένο και αριθμητικά επαρκές προσωπικό, θα διασφαλιζόταν η φρούρηση των δασών από την υπέρμετρη ιδιωτική ξύλευση, ενώ θα καλυπτόταν η ποιότητα της ξυλείας που προοριζόταν για το βενετικό ναυπηγείο. Επιλέγοντας ντόπιους στην προστασία των δασών, ο Grimani θεωρούσε ότι θα αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο των κυριάρχων με τον τοπικό πληθυσμό, ενώ τους καθιστούσε συνυπεύθυνους και μετόχους μίας συλλογικής προσπάθειας διαχείρισης των δασικών πόρων, που ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή της βενετικής δασικής πολιτικής στην Πελοπόννησο.

⁵⁴ A. STOURAITI, *Colonial encounters*, σ. 498-500.

ΤΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

ASVe, Archivio Grimani dai Servi, b. 49, filza 133, φ. 187v-188v (21 Μαΐου 1699).
Αδημοσίευτο.

Noi

Nelle pratiche da noi tenutesi in ogni parte del Regno per rinvenire persone in capacità a quali con titolo ed'incombenza de custodi de boschi appoggiarsi possa la cura loro tanto nell'impedire che tagliato non venga legname utile all'occorenze pubbliche per esecuzione de proclami fatti già da noi pubblicare quanto nel porger studio impiego e lavoro nella curatione et allievo de semenzali presentatisi Anastassi Baccaturi, Paraschievà e Stratiggi Scamniotti, Panagioti et Anastassi Leonadariti tutti habitati nell'Arcadia hanno offerito di assumere in se tale obligatione per li boschi esistenti in quella pertinenza e saranno qui sotto dichiariti sopra di che udite le proposte e stabilite quanto per hora habbiamo creduto di servitio publico l'acconsentirsi resta in virtù delle presenti et coll'auttorità nella carica nostra decretato.

Primo. Che il sopradetto Anastassi Baccaturi e compagni siano e s'intendano elletti e deputati per custodi de boschi da continuare il servitio fino ad altra dispositione di questa carica durant' il quale havranno ad essere liberi et esenti da qualunque fattione reale o personale che sia o possi essere al commune loro imposta.

Secondo. Havranno per assistenti e compagni altri quindici huomini da elleggerli a piacimento delle ville Mali, Bischini, Xerocori, Morena e Loppesi come adiacenti a boschi stessi dovendo nel termine di giorni quindici nottificarli all'illustrissimo proveditor di Arcadia perché nel di lui officio registrato venga il loro nome dovendo far lo stesso in caso che per impotenza, morte o altra causa necessaria fosse nuova nomina e questi pure goderanno la sopradetta esentione il tempo che prestaranno il servitio così che tra principali e compagni non habbiano ad essere mai più che persone venti esenti dalle fattioni come sopra reali e personali.

Terzo. Resta in oltre al sudetto Beccaturi e gl'altri quattro compagni suoi concesso come han ricercato l'horto publico posto in Arcadia, era del Turco Marzetto Cazopulo tenuto presentemente in affitto da Thodorin Scolari, a condicione però che l'affitanza non sia di più di reali nove come rappresentano per entrar al possesso e goderne il frutto in solidum spirata che sia la locatione mentre fra tanto l'affittuario attuale dovrà

loro corrispondere quanto è tenuto nella camera in cui dovran formarsi le note necessarie per esecuzione delle presenti.

Quarto. Con tale esentione e godimento dell'horto el'ambi dureranno / per il tempo del loro servitio non havranno a pritendere ne dal principe altra mercede ne ricognitione alcuna da particolari che con licenza di questa carica seguir facessero taglio de legnami ad uso di fabbriche o di bottami ben succedendo che per loro diligenza fossero colti e formati in contrafattione che recidessero legnami havranno a conseguir essi la taglia delli reali 25 contro gl'affetti del reo et il legname come confiscato dovrà rimanere a publica disposizione, il tutto come esprime il proclama nostro 19 Agosto passato.

Quinto. Ogni qual volta avvenga che capitino persone con licenza come sopra in scritto di questa carica per tagliar legname dovrà uno di essi custodi sempre ascistere perché non sia ecceduto nel numero delle piante ne siano recise quelle che fossero bollate o dissegnate per publico servitio. Anzi havrà a prendere la licenza ed'annotarvi al lo verso il numero e conditione degl'albori tagliati e così delle tavole o doghe se fossero da botte per far pervenire a noi nel più breve termine la licenza stessa sì che non habbi a servire per più d'una volta sola e serva la nota che vi sarà formata di rincontro alla cancelleria per la ragione di decima al publico spettante, in pena ad essi custodi ch'ardissero di far una nota non vera e di colludere a publico pregiudizio d'essere privati dell'incombenza ed in inoltre puniti come ci parerà di giustizia.

Sesto. Che non havranno ad'impedire a chi si sia ne pretender emolumento dell'asporto che fosse fatto di legna da fuoco, alberi caduti o abbruciati, rami inutili ch'ingombrano et impediscono il crescere alle buone piante.

Settimo. Li boschi che havranno ad essere da loro custoditi saranno quello di Cocla, principia a Copanacchi e confina verso Rama, quello di Gianopulo, Morena, Busi e Caiaffa dal Ponte sino a San Sidero, in tutti cinque, dovendo in quest'ultimo come conpore de pini oltre la cura delle piante e la custodia perché non siano tagliate prestar anche osservatione che non vengano da chi si sia scorzate e disorte al sudor della rasina nella maniera che viene praticata con total loro eccidio percio fino a tanto che non sia altrimenti disporto dalla sua carica.

Ottavo. Gl'huomini quindeci delle sopra dichiarite ville concessi compagni et esentanti havranno unitamente con i principali custodi a girar essi boschi curarli da sterpi nei / luochi del bisogno, chiarirli ove siano i semenzali, trovar i rami inutili che sono d'impedimento

all'ingrossar per sollevarsi delle piante, usando principalmente tale studio sopra quelle che saranno bollate da protti d'esperienza e che di tempo in tempo verranno da noi spediti poi nell'altre tutte che vedranno con simili e ripateranno di pari frutto a misura della cognizione che anderanno apprendendo.

E delle presenti che si rilasciano alli predetti elletti custodi predetti trasmesca sia una copia nella camera di Mescenia a lume de rappresentati e per la loro pontuale osservatione.

Romania, 21 Maggio 1699 s.n.
Francesco Grimani provveditor general

INDICE

BRUNO CREVATO-SELVAGGI - KATERINA KONSTANTINIDOU, <i>Presentazione</i>	VII
BRUNO CREVATO-SELVAGGI - KATERINA ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, <i>Παρουσίαση</i>	IX
<i>Bibliografia di Despina Vlassi / Εργογραφία Δέσποινας Βλάχου</i>	XII
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Φ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΣ, <i>Μαρτυρίες για τα ιερά λείψανα των Αγίων Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος στη Βενετία του ύστερου Μεσαίωνα</i>	1
BRUNO CREVATO-SELVAGGI, <i>Fasti ionici. L'organizzazione politi- co-amministrativa delle isole Ionie veneziane</i>	19
CHARALAMBOS GASPARIS, <i>The building of a Barca (1345-1346): A Medieval Vessel in the Eastern Mediterranean</i>	47
ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΡΙΜΑΝΗΣ, <i>Μία έκδοση από το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου (1516) στην βιβλιοθήκη του Γαβριήλ Σεβήρου</i>	63
ΝΙΚΟΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, « <i>Notta delli prepotenti di Ceffalonia</i> ». <i>Identità e relazioni sociali della violenza nelle isole greche di fine XVIII secolo</i>	81
ΟΥΡΑΝΙΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, <i>Μαρία Καγιάνη και Ανδρέας Χαλικιόπου- λος: αρχειακή αποτύπωση της υλικής ζωής μίας ελληνικής οικογένειας στη Βενετία (β' μισό 17ου αιώνα)</i>	97
NICOLAS KARAPIDAKIS, <i>Élites des villes et pouvoirs quasi-éta- tiques. Milites, barones, archontes et les villes en Grèce médiévale (13eme-15eme s.)</i>	119
ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ, <i>Constitutio de vitae et moribus sacerdo- tum tam grecorum quam latinorum. Μία απόπειρα αποκα- τάστασης της ηθικής ακεραιότητας του κερκυραϊκού κλήρου στις αρχές του 16ου αιώνα</i>	139
MARIANNA KOLYVÀ, <i>Attività cantieristica a Zante: arsenale, ar- sili e squeri (prima metà del Cinquecento)</i>	157

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, <i>Η Πανώλη, ο Ιστορικός και το Βενετικό Κρατικό Αρχείο</i>	171
ΚΟΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΒΡΙΝΟΣ, <i>Forgiare il destino collettivo: formazione e profilo del ceto dei cittadini nella società veneto-cretese (secc. XV-XVII)</i>	183
ΕΥΓΕΝΙΑ ΛΙΟΣΑΤΟΥ, <i>Pietro Franceschi e gli ultimi consulti della Serenissima nello Stato da mar</i>	201
ΔΩΡΑ ΜΑΡΚΑΤΟΥ, <i>Μνήμη Ηλία Μανιάτη στο Αηζούρι</i>	213
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΜΕΣΟΛΩΡΑΣ, <i>Αναφορά στη Ορθόδοξη τελετουργία των Παθών (Μεγάλη Πέμπτη) στην βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά</i>	235
ΠΑΝΑΓΙΟΤΙΣ ΜΙΧΑΙΛΑΡΙΣ, <i>Il lazaretto-fantasma di Santa Maura / Leucade (XVIII secolo)</i>	257
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΤΕΦ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, <i>I vescovi ortodossi della Morea sotto il dominio veneziano (1685-1715): i tradizionalisti, i filo-veneziani, gli autonomisti</i>	265
ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, <i>Επίθεση Μαλτέζων πειρατών σε κεφαλόνι-τικο πλοίο (Φεβρουάριος 1768)</i>	281
ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, <i>Η οδύσσεια ενός συνίτη κληρικού και μισιονάριου στην Ευρώπη των πρώιμων νεότερων χρόνων: Ιωάννης-Ιερόθεος Στάης από τη Σίφνο (1661-1744)</i>	297
ΓΕΡΑΣΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΡΑΤΙΣ, <i>La marina mercantile dei Greci sud-diti di Venezia nel XVI secolo. Questioni di metodologia della ricerca</i>	317
ΑΝΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Στοχεύοντας στη συλλογική δασοκομία. Ο διορισμός δασοφυλάκων στη βενετική Πελοπόννησο</i>	329
ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, <i>Το αξίωμα του μεγάλου καγκελλάριου στον διοικητικό μηχανισμό της βενετικής Κρήτης</i>	351
ΙΡΕΝΕ ΠΑΠΑΔΑΚΙ, <i>Dal Mediterraneo orientale alla Biblioteca vaticana: i manoscritti donati da Baldassare Maria Remondini ai pontefici Clemente XII e Benedetto XIV</i>	365

ANASTASIA PAPADIA-LALA, <i>Consigli di Comunità e Assemblee nel Levante greco-veneziano (secoli XIII-XVIII). Sedi, uomini, istituzioni</i>	383
ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ, <i>Οι επτανήσιοι πληρεξούσιοι στην Αθήνα (1864) και ο «ιερός αγών»</i>	403
GUILLAUME SAINT-GUILLAIN, <i>La mort du comte Richard de Céphalonie : les témoignages de la Chronique de Morée et d'un document peu connu</i>	419
NIKOS SKOUTELIS, <i>Progetti di riuso per gli arsenali levantini</i>	451
ΣΠΥΡΟΣ Θ. ΤΑΚΤΙΚΟΣ, « <i>Visitata et consolata da rappresentante d'auttorità</i> ». <i>Η επιθεώρηση του γενικού προνοητή Filippo Pasqualigo στην Κεφαλονιά (Μάρτιος 1607)</i>	461
RITA TOLOMEO, <i>Testimonianze sulla presenza dei Latini a Creta veneziana</i>	477
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, <i>I Cretesi contro Venezia e contro l'Italia. Το ιταλικό ενδιαφέρον για τα μνημεία της βενέτικης περιόδου της Κρήτης και οι αντιδράσεις για τις κατεδαφίσεις τους</i>	493
ANGELIKI TZAVARA, <i>Il medico Bernardin Tipaldo tra Cefalonia, Padova e Venezia</i>	513
PANAJOTA TZIVARA, <i>Figli primogeniti e figli adottivi di Venezia: voci critiche dai sudditi veneti dello Stato da mar (XVIII sec.)</i>	531
GOGO VARZELIOTI, <i>Il teatro al servizio della politica religiosa dei Gesuiti nel mar Egeo (secoli XVII-XVIII)</i>	543
ALFRED VINCENT, <i>Food and Society in Venetian Crete through the Eyes of Zuanne Papadopoli</i>	557
MARINO ZORZI, <i>Marino Cavalli a Candia durante la guerra di Cipro</i>	583
Indice dei nomi latini / Ευρετήριο Ονομάτων στα Ιταλικά	605
Ευρετήριο Ονομάτων στα Ελληνικά / Indice dei nomi greci	629